

ТАСАВВУФ МАКТАБЛАРИ ВА ТАРИҚАТ ТУРЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10372469>

Жўрабоев Икромжон Абдуллажон ўғли

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети таянч докторанти*

АННОТАЦИЯ

“Сўфий” ва “тасаввуф” сўзларининг луғавий маънолари ҳақида турли хил фикрлар айтилганидек, уларнинг истилоҳий маъноси борасида ҳам турли қарашлар бор. “Қавоидут тасаввуф” китобида зикр қилинишича, машҳур тасаввуф шайхи Аҳмад Заррук (р.а.) икки мингга яқин таърифни келтирган. Уларнинг ҳаммаси “Аллоҳ таолога содиқ таважжух” қилиш маъносидадир.¹² Чунки таважжухнинг кўринишлари кўпдир.

АННОТАЦИЯ

Точно так же, как существуют разные мнения о лексическом значении слов «суфий» и «мистика», существуют и разные мнения об их терминологическом значении. В книге «Қавоидут Тасавуф» упоминается, что знаменитый суфийский шейх Ахмед Заррук (ра) дал около двух тысяч определений. Все они означают «верную преданность Аллаху». Потому что есть много проявлений таваджуха.

ANNOTATION

Just as there are different opinions about the lexical meanings of the words "Sufi" and "mysticism", there are also different opinions about their terminological meaning. It is mentioned in the book "Qavoidut Tasawuf" that the famous Sufi shaykh Ahmed Zarruq (r.a.) gave about two thousand definitions. All of them mean "faithful devotion to Allah." Because there are many manifestations of tavajjuh.

Калит сўзлар

Сўфий, тасаввуф, Нишопур, Кубровия, Хуросон, Мавлавия,

Илк тасаввуф мактаблари

Шарқ тасаввуфи тарихида бир қанча мактаблар ва тариқатлар бўлган. Қуйида уларнинг моҳиятини қисқача баён қилишга ҳаракат қиламиз:

¹² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. - Тошкент: “Шарқ”, 2012. – Б 31.

Мухосибия. Ушбу тариқат асосчиси Ҳорис ибн Асъад Мухосибийдир. У ризога эътиқод қуйганди. Ризо аслида мақом маъносини англатиб, икки хил булади: бири Аллоҳнинг инсонлардан ризолиги булса, иккинчиси инсонларнинг Аллоҳдан ризолигидир. Аллоҳнинг инсонлардан ризолигининг маъноси шуки, одамлар ҳамиша Аллоҳга муҳаббат йулида яхши амални бажаришга интилин. Инсонларнинг Аллоҳдан ризолиги бўлса, уларнинг Аллоҳга таслим бўлиш ва унга итоат қилишидир. Шунинг учун ҳам инсон ризоси билан Аллоҳнинг ризолиги орасида узвий боғлиқлик мавжуд. Шу сабабли ризо сабр ва бардош асосига қурилган илоҳий муҳаббатдир. Бу муҳаббат соҳиби ҳаётдаги оғирлик ва енгилликни, хушлик ва нохушликни илоҳий бир жилва деб қабул қилади ва шу сабабли турмушдаги барча қийинчиликларни бамайлихотир қабул қилади ва ўтказди. Ризо зуҳд ёки нафс инкоридан устун туради. Зероки ризонинг сарчашмаси Худога ишқдир. Мухосибий тасаввуфда ризони ҳол ва мақом билан чамбарчас боғлиқ, деб изоҳлайди.

Мухосибий, шунингдек, ўз-ўзини, нафсини назорат қилиш, ўз-ўзига ҳисоб беришни солиқнинг муҳим фазилати деб билган.¹³

Маломатия. Бу тариқатнинг пайдо бўлиши тарихи ислом вужудга келган илк даврлар билан боғлиқ. Унинг маркази Нишопур шаҳри ҳисобланади. Бу таълимотга дастлаб буюк машойихлардан Абу Ҳафс Нишопурий, Ҳамдун Қассор, Абу Усмон Ҳирийлар асос солишган. Шу боисдан ўша даврларда бу тариқатни «ҳамдуния» ёки «қассория» тариқат деб аташ ҳам одат тусига кирган.

Мазкур тариқат асосчиларининг бош назариясига кўра ҳар бир суфий ўз фазилатлари ва одамларга қилган яхшиликларини пинҳон тутмоғи, ўзини айбдор ва гуноҳкордек кўрсатиб юрмоғи даркор. Токи кишилар улардан бирон нуқсон ёки ғалат қидирсин. Яъни ҳар бир маломатий ўзининг олий хислати ва элга қилган хизматидан худбинлик ва ғурурга берилмаслиги лозим.¹⁴

Уларнинг ақидасича, Аллоҳ кишининг барча яхшиликларини кўриб туради. Шунинг учун бу сифатлар ўзгаларнинг назарига тушиши, ёки бўлмаса халққа кўз-кўз қилиниши шарт эмас. Маломатийлар мўъминларнинг ўзаро адоватда бўлиши, мазҳаб талашиб, низо пайдо қилишига қарши эдилар. Шунинг учун халқ улардан айб қидириб, камситиб, «маломат» қилсалар ҳам, бу тоифа вакиллари ҳеч ким билан муноқашага боришмас, «маломат қилувчи»лардан асло кўркмас ва ранжимас эдилар.¹⁵

¹³ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Тошкент: “Шарқ”, 2009. Б – 6-7

¹⁴ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2009. Б - 39

¹⁵ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2009. Б - 45

Улар ибодатни банда билан Ҳакни боғлаб турадиган ришта, деб билишган. Шунинг учун улар қанчалик маломатга қолсанг, шунча ғурур ва фирибдан йироқ бўласан, деган ақидага суянишган. Маломатий ички туйғуларни ташқарига чиқазишмас, зуҳд, риёзат ва кароматни изҳор этмоқни жоҳиллик, риё, деб билишган.

Аксарият тадқиқотчилар маломатийларни энг инсондўст, адолатпеша, маърифатпарвар, Ҳаққа яқин аҳл, деб таърифлашган.

Тайфурия. Шарқда энг кўп тарқалган сўфиёна таълимотлардан бири тайфуриядир. Унинг асосчиси ўнлаб машойихларнинг устози, метиндек ирода соҳиби, буюк шайх, «Султонул-Орифин» Боязид Бистомийдир. Боязид Бистомийнинг ўқиш йиллари ҳақидаги фикрлар ҳар хил: баъзилар у бирон бир мактаб ёки устоз қулида таҳсил кўрмаган, барча илмлар унга Аллоҳ томонидан инъом этилган дейишса, бир гуруҳ шарқшунослар «Боязид уч юз донишманддан дарс олган», дейишади. Шундай бўлсада Нишопур, Рай, Ҳамадон, Ироқ, Шом ва Арабистонга сафар қилган. Аҳмад Хазравия, Абуҳафз, Яҳб Маоз, Шақиқи Бадхий сингари донишмандлар билан яқин алоқада бўлган. Уларнинг суҳбатларидан файз топган. У 867 - йили 103 ешда ўз ватанида оламдан ўтган. Бу таълимотнинг асосини суқр, яъни кўпроқ халқдан узоқлашиб, хилвату узлатда, гўшанишинликда фаолият кўрсатиш ташкил қилади. Демак, тайфурия тарафдорлари узлатга чекиниб, зикр тушиб, ҳақ ёди билан яшашни тарғиб этганлар. Мазкур таълимот моҳият эътибори билан жунайдия оқими назариясига зиддир. Боязид Бистомийнинг ақидасича, суқр (мастлик) хушёрлик (сахв)дан устундир. Зероки суқрда инсонийлик сифати кўтарилиб, илоҳийлик ғалаба қилади, яъни нафс фаносига Ҳаққа яқинлашади. Аммо аксарият тасаввуф донишмандлари, жумладан, Заҳириддин Муръаш бу таълимотга танқидий нуқтаи назардан ёндошган.¹⁶

Жунайдия. Бу тариқатнинг асосчиси машҳур шайх Жунайд Бағдодийдир. Жунайдия тасаввуфда суқр (мастлик) ҳолатидан сахв (хушёрлик) ни устун кўйиб, хушёрлик табиий ҳолат, мастлик эса ғайритабиий руҳий ҳолатдир, деб таъкидлаган. Бу тариқат тарафдорлари ислом ақидаларига яқин, мўътадил йул тутганлари учун олимлар Жунайд Бағдодийни суфизмда мўътадиллик таълимотининг байроқдори, деб аташади. Абу Наср Саррож, Абу Али Даққоқ, Абулқосим Қаширий каби машҳур машойихлар жунайдия тариқатининг тарафдорларидандир. Кейинги асрлардаги исломий аҳкомлардан узоқлашишни истамаган кодирия,

¹⁶ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Тошкент: “Шарқ”, 2009. Б - 7

нақшбандия сингари бир қатор тариқатлар намоёндаларига ҳам жунайдия таълимоти талаблари қўл келган.

Нурия мактаби. Шарқда анча кенг тарқалган ва фаол сўфистик мактаб ёки тариқатлардан бири Нурия мактабидир. Унинг асосчиси Хуросонлик шайх Ҳусайн Аҳмад Нурийдир. Бу тариқат тарафдорларининг ақидасича ҳар бир ориф фақат ўзгаларнинг манфаати ва осойишталигини ўйлаб ҳаёт кечирмоғи зарур. Зероки бошқаларнинг ҳимоясини деб, уларга хизмат қилиб, фақирона яшашга ружуъ қилмоқ инсонни кибру хаводан асрайди, нафсни чегаралаш имкониятини яратади.

Қодирия тариқати. Ушбу тариқатга машҳур шайх Абдулқодир Жилоний (Ғавсул Аъзам, Қутбул Аъзам) асос солган. Мусулмон Шарқда машҳур тариқат пири, хожагон-нақшбандия силсиласининг асосчиси Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний 1103 йили Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманида туғилган.¹⁷ Қодирия таълимотининг асосини қалбий риёзат ташкил этади. Бу таълимотнинг кўп жиҳатлари шофеъия ва ҳанбалия мазҳаблари дунёқарашига яқин. Абдулқодир Жилоний ҳанбалия суннийларидан бўлиб, «Шайхи Машриқ» номи билан ҳам шуҳрат топган. Уларнинг қарашлари билан шиалар назарияси ўртасида жиддий зиддият мавжуд эди. Шунинг учун Қодириялар Сафавийлар даврида Бағдодга ҳижрат қиладилар. Улар ҳамisha яшил либос кийиб юришган, яъни бу тариқат рамзи яшил ранг бўлган. Қодирия тарафдорлари, Мовароуннаҳр, Туркистон, Эронда кўп учраган.

Сухравардия. Ушбу тариқатнинг асосчиси Шаҳобиддин Абуҳафс Умар Сухравардийдир. Унинг асосини ибодат, зуҳд ва мужоҳадат, умуман, ирфоний маърифат ташкил этади. Сухравардия силсиласининг Ҳиндистонда Баҳоуддин Закариё Мўлтоний ривожлантирди. Ҳозир ҳам Покистон, Ҳиндистон ва Афғонистонда сухравардия таълимотининг давомчилари бор.¹⁸

Мавлавия. Шарқда анча машҳур ва кенг тарқалган мавлавия тариқатининг муассиси Жалолиддин Муҳаммад Балхий (Румий)дир. Унинг асосини осмоний жисмларнинг рамзи бўлмиш рақсу самоъ ташкил қилади. Мавлавийлар устозлари атрофида мусика жўрлигида завқ-шавқ билан гир айланиб рақс тушиб, қўшиқ айтадилар, зикр тушадилар. Шунинг учун уларни «тавоф этувчи» — «чарх уриб айланувчи» дарвешлар дейишган. Улар шиддатли ҳаракат ва рақс жараёнида ўзидан кетишни Ҳаққа етиш они, деб билишган. Мавлавия асосан Усмонли Туркиясида раванқ топган. Улар чўкка

¹⁷ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2009. Б - 45

¹⁸ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Тошкент: “Шарқ”, 2009. Б - 8

калпоқ кийиб юришга одатланишган. Ҳозир ҳам Туркиянинг Куне шаҳридаги Мавлавий мақбарасидан куй таралиб туради.¹⁹

Кубровия. Бу тариқат Ўрта Осиёда пайдо бўлиб, унга шайх Нажмиддин Кубро Хоразмий асос солган. Тўлиқ исмлари Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Ҳевакий Хоразмий бўлиб, 1145 йилда Хивада таваллуд топган.²⁰ Мазкур таълимот негизини ҳуфя зикр ташкил қилади. Улар Қуръонни ҳуфя ўқиб ўрганиш тарафдори эдилар. Кубровиялар бошқа тасаввуф тариқатларида бўлганидек, узлатда, гўшанишинликда бўлишни, таркидунёчиликни тарғиб қилганлар. Улар Ўрта Осиё халқлари маънавий-ижтимоий-сиёсий ҳаётида сезиларли рол ўйнаган. Мажидиддин Бағдодий, Саъдуддин Ҳамавий, Бобо Камоли Чандий, Сайфиддин Бохарзий, Нажмиддин Розийлар машҳур кубровия шайхларидан ҳисобланадилар. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш керакким, Кубровия тарафдорлари жавонмардликни ўзларининг муҳим фазилатларидан бири деб билишган.

Хожа Абдулҳолик Ғиждувоний тасаввуф оламида машҳур кўшлаб шогирдлар тарбиялаб етиштирган. Унинг вафотидан кейин хожагон тариқати Хожа Ориф Ревгарий (Моҳитобон), Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Ромитаний, Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий, Хожа Саййид Мир Кулол Бухорий, Хожа Баҳоуддин Накшбанд каби ўз замонасининг донгдор шайхлари томонидан давом эттирилган ва кенг шухрат қозонган.

Абдулҳолик Ғиждувоний ўз таълимотини ваъзлари орқали тарғиб қилиш билан кифояланмай, бир қатор рисолалар ҳам ёзган. “Одоб тарикати” (Тарикати одоб), “Рисолаи соҳибия” (Дўстлик рисоласи), “Аз гуфтори Хожа Абдулҳолик Ғиждувоний” (Хожа Абдулҳолик Ғиждувонийнинг баъзи сўзлари), “Рисолаи шайх уш-шуюх Ҳазрати Юсуф Ҳамадоний” (Шайхлар шайхи Ҳазрати Юсуф Ҳамадоний рисоласи) асарлари шулар жумласидандир.

Шозилия тариқати. Ушбу тариқат Абул Ҳасан аш-Шозилий раҳматуллоҳи алайҳига нисбат берилади. У киши узлатни ва маҳрумлик ҳаётини ўзларига эп кўрмаганлар. Одамларга аралашиб, дунё неъматларидан баҳраманд бўлиб яшаганлар.

Рифоъия тариқати. Бу тариқат асосчиси Аҳмад ибн Али ибн Аҳмад ар-Рифоъий раҳматуллоҳи алайҳи Ироқда хижрий 512-санада таваллуд топганлар. Аввал Шофеъий мазҳаби бўйича фикҳни ўрганганлар. Кейин тоғаларидан тасаввуф бўйича таълим олганлар ва у кишининг ўрнига тариқат шайхи бўлганлар.²¹

¹⁹ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Тошкент: “Шарк”, 2009. Б – 8

²⁰ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент. “Мовароуннаҳр”, 2004. Б - 3

²¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. - Тошкент: “Шарк”, 2012. – Б 8

Нақшбандия тариқати. Муҳаммад ибн Муҳаммад Баҳоуддин Бухорий раҳматуллоҳи алайҳига нисбат берилган ушбу тариқат сулукдаги мўътадиллиги, шариатга эргашиш, сокинлиги билан ажралиб туради. У зот ҳижрий 717 санада Бухоро яқинидаги Қасри Орифон қишлоғида дунёга келганлар. Шайх Саммосий ва Амир Кулол раҳматуллоҳи алайҳимодан руҳий тарбия олганлар.²²

Шайх Абдуллоҳ Дехлавий Нақшбандия тариқати ҳақида куйидагиларни ёзади: “Бу тариқат Ҳаққ таолонинг ҳузурида доимий ҳозирликдир, Ислом ақидасини, Аҳли сунна вал жамоа ақидасини мустаҳкамлашдир ва Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларига эргашишдир”.²³

Бу тариқат бутун ислом оламида, хусусан, диёримизда тарқалган тариқатларнинг энг машҳур, энг кенг тарқалгани бўлганини ҳисобга олиб, бу ҳақда малакавий ишимизнинг тўртинчи фаслида батафсил тўхталамиз.

Бундан ташқари ўтмишда Машриқ заминининг турли минтақа ва шаҳарларида «Шотирия», «Ахрория», «Ҳакимия», «Харрозия», «Ҳафифия», «Сайёрия», «Рофеъия», «Ҳайдария», «Шозилия», «Неъматуллоҳия», «Нурбахшия» сингари турли тасаввуф мактаб ва тариқатлари фаолият кўрсатиб, ирфоний маърифат инкишофига у ёки бу даражада улш кўшган. Жумладан, XIX асрда Эронда пайдо бўлган «Неъматуллоҳия» тариқатининг пайрав ҳамда давомчилари мамлакатда ҳозир ҳам мавжуд.²⁴

ХУЛОСА

Тасаввуф ислом дини заминиди ва исломий ҳақиқатлар бағрида вужудга келган. Тасаввуф асрлар оша кишиларни соғлом эътиқод, юксак маънавият, тафаккур, маърифат ва одоб-ахлоққа чорлаб, инсониятни мукамал шахс бўлиб шаклланишида ўз ҳиссасини кўшган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек тасаввуфий қарашлар яхлит таълимотга айланиб, ислом ўлкаларига кенг ёйилиб, инсон ҳаётининг ажралмас бир қисми бўлишида Мовароуннаҳр ва Хуросондан етишиб чиққан шайхлар ва улар ёзиб қолдирган бебаҳо асарларнинг ўзига хос ўрни бор.

Бугунги кунда тасаввуф таълимотининг тарихий шаклланиш жараёнларини тадқиқ этиш, тасаввуф адабиётини холисона ўрганиш баробарида унинг бугунги глобаллашув шароитида инсонлар ҳаётида тутган ўрнини кўрсатиб бериш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зеро, диний ва дунёвий қарашлар уйғунлигидан иборат тасаввуф таълимотининг тўғри талқини бир жиҳатдан турли мутаассиб экстремистик ғояларга қарши

²² Йўлдош эшбек. Баҳоуддин Нақшбанд Бухорий. “Насаф” нашриёти, 2010. - 6 б

²³ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. –Тошкент, Мовароуннаҳр. 2004.

²⁴ Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. Масъул муҳаррир: Комилов Н. – Тошкент: “Шарк”. – 2004. Б - 11

туришга хизмат қилса, унинг нотўғри талқини турли тариқатчилик ҳаракатларига асос яратиб беради.

Тасаввуфнинг асл ғоялари акс этган асарларни тадқиқ этиш ва юзага чиқариш исломшунослар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Зеро, ҳозирда тасаввуф таълимотининг ноҳолис талқини юртдошларимиз орасида «тариқатчилик» иллатининг ёйилишига дастак бўлмоқда. Ўзбекистон ҳудудидаги замонавий тариқатлар гарчи маънавий қадрият, анъана ва маросимлар ҳамда миллий маданиятга содиқликни намойиш этса-да, аввалги киёфасидан бирмунча фаркланади. Бу тариқат пешволари ҳақида баъзилар ижобий, баъзилар салбий фикрларни айтган бўлсалар-да, биз улар ҳақида яқдил фикр айтишга ожизмиз. Уларнинг юртимиз мусулмонларига қилган хизматлари ҳақида гапирсак чўзилиб кетади. Бу зотларни кўриб мулоқот қилган олим инсонлар уларнинг илм ва таквода юксак даражаларга эришганлари ҳақида эътироф этадилар. Зеро, Аллоҳнинг дўстлари ҳар ерда бор ва улар ҳақида туҳмат, ёлғон, гумон сўзларни айтиш Аллоҳга уруш эълон қилиш билан баробар.

Шу нуқтаи назардан, тариқат пешволари айтмаган гапларни ҳам айтди, деб уларнинг обрўларини ерга урганлари етмагандай, соф сунний тасаввуфдан оғаётган айрим шахслар илм-маърифат, таълим-тарбия, халқпарварлик, ижтимоий фойдали иш билан шуғулланиш масалаларида асл тасаввуф мақсад ва ғояларидан узоқлашиб кетганлигини эътироф этишимиз, фуқароларни бу каби адашган тариқатлардан эҳтиёт қилишимиз лозим. Бугунги кундаги барча йирик ислом арбоблари ва сунний тариқат пешволари замонавий илм-фанни ўрганишга, мусулмонларнинг жамият учун манфаатли, одамларнинг оғирини енгил қиладиган билимларни эгаллашларига тарғиб қиладилар. Ушбу фаолият Қуръон ва суннат курсатмаларига тўлиқ мос келади. Айрим тариқат вакиллари ижтимоий фойдали меҳнат ёки бирор касб билан шуғулланмай, бошқаларга қарам ва муте бўлиб қолаётгани, жамиятдан ажралгани етмагандек, ўз оиласи, фарзандларини боқувсиз, тарбиясиз қолдираётгани ачинарли хол.

Ушбу бажарилган малакавий битирув ишининг хулосаси ва баҳсимизнинг натижаси сифатида қуйидагиларни айтиш мумкин:

- Исломда тасаввуф таълимотларининг ўрни ва аҳамияти ҳақида кенг маълумотлар тўпланди ва чуқур ўрганилди;

- Исломнинг кейинги даврларида вужудга келган тариқатлар ҳақида маълумотлар жамланди ва ўртасидаги фарқлар қисқача ёритилди;

- Тасаввуф тариқатларидаги силсила тушунчаси ва унинг тасаввуфдаги аҳамияти чуқур ўрганилди;

- Нақшбандия тариқати силсиласида келтирилган шайхлар ҳаёти кенг ўрганилди ва ушбу тариқатнинг ҳозирги аҳволи борасида изланишлар олиб борилди.

Умуман олганда, ушбу илмий иш кичик бир изланиш бўлса-да, келгусида тасаввуф таълимоти ватанимизнинг маданий тараққиётини муҳим омили эканлигини назарда тутиб, давлат томонидан бу соҳани ўрганишга моддий маблағни кўпайтириш, хориж сармоядорларини, мамлакатимиз тадбиркорларини жалб этиш мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Ҳозирги ғоявий тажовузлар кучайган бир пайтда, мавжуд иллатларга қарши ғоявий кураш воситаларидан бири бу тасаввуфий ғояларни, буюк мутасаввифлар ҳаёти ва мероси, уларнинг эзгулик, адолат, ўзликни англаш ва ватанпарварлик тўғрисидаги дунёвий фикрларини ўрганиш мафкуравий иммунитет вазифасини ўтайди, деган фикрдамиз.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат / Янги топилган намуналар. - Т.: Мовароуннаҳр, 2004.
2. Ислон энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 2004.
3. Йўлдошхўжаев. Ҳ. Тариқатчиликнинг замонавий кўринишлари. - Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010.
4. Комилов Н. Тасаввуф ва бадий ижод. // Ёшлик. - Тошкент. 1991.
5. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. - Тошкент: Ёзувчи, 1996.
6. Комилов Н. Тасаввуф. - Тошкент: Мовароуннаҳр, 2009.
7. Маҳмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва гўзаллик. - Тошкент. Мовароуннаҳр, 2006.
8. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт: Зухд ва рақоиклар. 36-жуз. - Тошкент: "Шарк" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2012.
9. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Зухд ва ҳаё. - Тошкент: "Ҳилол нашр", 2015.
10. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. - Т.: Мовароуннаҳр, 2004.
11. Ўткир Ҳасанбоев. Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари: диний ташкилотлар, оқимлар, мафкуравий курашнинг долзарб йўналишлари. - Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014.

12. Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. Масъул муҳаррир: Комилов Н. – Тошкент: “Шарқ”. – 2004.
13. Абу Абдурахмон Сулламий. “Тобақотус суфийя”. Al-mostafa.com, 2009.
14. Абул Мухсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомати Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанд. –Т.: Ёзувчи, 1993.